

Буюк Бобур ва бобурийлар солиқ сиёсати

Кичик сонли кўшин билан ўзидан жуда катта юртни босиб олиб, унда бир неча аср давомида ҳукмронлик қилиш ҳолатлари инсоният тарихида кам учрайди. Чунки маҳаллий халқ киндик қони томган заминни ўзгалар босиб олганлигига узоқ чидай олмайди ва келгиндиларни ўз юртидан хайдаб чиқаради. Лекин четдан келган подшолар маҳаллий ҳокимларга нисбатан барча жабҳаларда адолатли бўлганликлари туфайли тарихда ўз ҳукмрон табақаларидан босқинчиларни афзал кўришган ҳолатлар ҳам бор. Бунга ёрқин мисоллардан бири Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган Буюк Бобур ва бобурийлар салтанати ҳисобланади. Мазкур сулола Ҳиндистон заминида ўта узоқ муддат (1526-1858 йиллар), яъни 332 йил ҳукмронлик қилди. Ҳиндлар боболари-миздан ҳокимиятни қайтиб олишолмади. Бунинг чуқур сабаблари бор. Мазкур мақолада ана шу сабаблардан бири, яъни Буюк Бобурийлар салтанатининг солиқ сиёсати ҳақида фикр юритилади.

Ҳиндистонни бобурийлардан бошқа бир давлат, яъни Буюк Британия тортиб олди. Лекин ўзбеклардан фарқли ўлароқ, инглизларнинг бу заминдаги ҳукмронлиги бир асрга ҳам етмади, ҳиндлар уларнинг зулмига чидай олмай, босқинчиларни ўз юртларидан хайдаб чиқаришди...

Тан олиш керакки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодларига нисбатан ҳам маҳаллий халқлар кўп қаршилик қилишди, қўзғолонлар, исёнлар уюштиришди. Урушларда ҳиндистонликлар устун келган ва ҳокимиятни қўлга киритган вақтлар ҳам бўлди. Лекин булар ҳаммаси вақтинча бўлиб, охир-оқибат давлат яна бобурийлар қўлига ўтаверди. Юқорида қайд этдимки, бундай бўлишининг сабаблари кўп. Бобурийлар томонидан ерли халқнинг динини, тилини, қадриятларини, маданиятини, урф-одатларини ҳурмат қилиш, уларга ўзлари асрлар давомида шаклланган удумларга мувофиқ яшашга имкон бериш, мамлакат ҳудудида истиқомат қилувчи барча халқларнинг миллати, эътиқодидан қатъий назар тенг мақомга эга бўлишини таъминлаш, халқ учун ўз рожаларига қараганда адолатлироқ иқтисодий шароит яратиш бериш ерли халқнинг манфаатларига мос келган. Шунинг учун ҳиндистонликлар бу сулоладан ҳокимиятни қайтиб олишга кўп ҳаракатлар қилишган бўлса-да, лекин, менинг назаримда, бунинг учун жонларини фидо

килишни унчалик исташмаган. Агар ҳиндлар ҳақиқатдан ҳам шуни хоҳлашганда, уларга сони ўзларидан бир неча юз баравар кам бўлган келгиндиларни юртларидан ҳайдаб чиқариш унчалик қийинчилик туғдирмаган бўларди, деб ўйлайман.

Кўпчилик учун маълум бир ҳақиқат бор, яъни ҳамма замонларда, айниқса, ўрта асрларда давлат ва инсон ҳаётида солиқларнинг аҳамияти жуда катта бўлган. Иқтисодиётнинг ўта муҳим бўлаги ҳисобланмиш солиқлар ҳаммининг, ҳукмдорнинг ҳам, солиқ тўловчи бою-камбағалнинг ҳам ҳамиша бошини қотирган. Аҳоли учун солиқ “Ё - ҳаёт! “Ё – мамот!” масаласи ҳисобланган. Негаки, у замонларда солиқ миқдори баланд бўлса, аҳоли оч қолиб ўлиши оддий ҳол бўлган.

Шу боис Бобур ва унинг авлодлари Ҳиндистонда адолатли солиқ сиёсати олиб бориш зарурлигини тўғри тушунишган ва бу борада жуда катта ислохотлар ўтказишган. Бунинг учун, Бобур, энг аввало, солиқ сиёсатининг назарий масалаларини ишлаб чиққан. Чунки Бобур Ҳиндистонни қўлга кирита бошлаган пайтдаёқ тушунганки, бу юртда солиқ сиёсатини бошқарадиган аниқ бир тартибнинг ўзи бўлмаган. Бу ҳар бир рожанинг ўз иши бўлган. Ана шундай шароитда Бобур солиқ сиёсати ва солиқни йиғиб олишнинг исломий қоидаларга мувофиқ бўлган адолатли тартиботини яратган.

Буюк бобомизнинг солиқ соҳасидаги фикрлари унинг “Бобурнома”, “Мубайян”¹ ва “Закот тўғрисидаги катта китоб”¹ асарларида батафсил баён этилган. У солиқларнинг моҳиятини, уларнинг давлат ва жамият ҳаётига ўта кучли таъсир ўтказишини яхши билган. Шунинг учун ҳам унинг солиқ сиёсати адолатли ва кенг халқ оммаси учун мўътадил бўлган.

Жаҳон маданиятининг нодир дурдоналаридан бири бўлмиш “Бобурнома” энциклопедик характерга эга кенг қамровли асар бўлган. Лекин унда муаллиф давлатни бошқариш, давлат хазинасини ташкил этиш, солиқлар, олинаётган солиқларни даромадлар миқдorigа боғлаш, халқаро иқтисодий

---

¹ А. Раззоқов. Иқтисодий тафаккур сарчашмалари. –Т.: Ўзбекистон, 2011. 166 –бет.

муносабатларни ривожлантиришда хорижий савдогарларга солиқлар соҳасида имтиёзлар бериш каби масалаларга ҳам алоҳида эътибор берган.

Бобурнинг “Мубайян” асари иймон-этиқод, намоз, закот, рўза ва ҳаж китобларини ўз ичига олган 5 қисмдан иборат. Закот китобида закот шартлари, закот бериладиган моллар, нақдина, чорва ва тижорат молларининг закоти, закот фарзлари, закот бериладиган шахслар, закот бериш дуруст бўлмаган кишилар, ушр ва хирожга доир барча масалалар бўйича аниқ тавсиялар берилган².

Бобурнинг молия ва солиқ соҳасидаги хизматлари бу борадаги назарий масалаларни тадқиқ этиш билан чекланиб қолмаган. У молия ва солиқ бўйича ишлаб чиққан тавсияларини салтанатида ўзи амалиётга жорий ҳам этган.

Бобур давлати барпо этилгунга қадар Ҳиндистон ҳудудида ҳукм сурган ўнлаб катта-кичик давлатларнинг хазинани ташкил этиш, унинг даромадларидан фойдаланиш, солиқ сиёсати, солиқ тизими, солиқлар турлари ва уларни аҳолидан йиғиб олиш тартиботи бир - биридан кескин фарқ қилган. Ҳар бир рожаликнинг ўз солиқ сиёсати бўлган. Солиқларнинг турлари кўплиги, уларни йиғиб олишнинг тартиби қатъий эмаслиги ва солиқ миқдори жуда катта эканлигидан аҳоли қаттиқ қийналган³.

Бобур Ҳиндистонда давлат хазинасини адолат тамойиллари асосида ташкил этиш бўйича кенг қамровли солиқ ислоҳоти ўтказган, бутун давлат миқёсида ягона солиқ тизимини яратиб, солиқлар миқдорини сезиларли даражада камайтирган. Авваллар ҳар бир рожанинг ўз қоидалари бўйича йиғиладиган солиқ ва йиғимлар Бобур даврида ягона исломий қоида ва тартибот асосида олинадиган бўлган.

Яъни Бобур ўз давлати ҳудудида ягона солиқ тизими ва бир хил солиққа тортиш тартибини жорий этган, солиққа тортишнинг муҳим манбаи бўлган экин ери майдонини ўлчаш тизимини такомиллаштирган ва аниқлаштирган.

---

² З.М. Бобур. “Бобурнома”.- Т.: Юлдузча, 1989.- 368 б. “Мубайян” ва насрий баёни, “Рисолаи Волидийя” асари назмий таржимаси ва шарҳи. Насрий баён ва шарҳлар муаллифи М.Кенжабек; масъул муҳаррир А.Мансур; - Т.: “SHARQ”, 2014 . 213- 238-бетлар.

³ А. Раззоқов.Иқтисодий тафаккур сарчашмалари. –Т.: Ўзбекистон, 2011. 164-171-бетлар.

Бобур салтанатида қуйидаги солиқ ва йиғимлар мавжуд бўлган - ер солиғи, савдо(тамға) солиғи, закот (мусулмонлар учун), жизья (мусулмон бўлмаган аҳоли учун), ўлпон тўловлари, туз солиғи, урушлардан олинадиган ўлжаларнинг бешдан бир қисми, танга зарб қилиш, мусодара қилинган эгасиз мол-мулк ва совғалар⁴.

Булардан ташқари маҳаллий эҳтиёжлар учун ишлатиладиган солиқлар ҳам мавжуд бўлиб, уларни маҳаллий ҳокимият йиғиб олган (мазкур солиқлар “аҳбоб” деб аталган)⁵.

Бобур камбағал аҳолига солиқлар бўйича катта имтиёзлар берган. Бунинг учун солиқлар миқдори енгиллаштирилган ҳамда солиқларнинг маълум қисмини бой-бадавлатлар давлатга эмас, бева-бечораларга беришган. Масалан, исломий қоидага кўра, “закот” солиғи муҳтож оилаларга тарқатилган. Бобур мусулмонлардан олинадиган “тамға” солиғини бекор қилган.

Бобурнинг қатор фармон ва ҳукмлари Ҳиндистон иқтисодиётини ривожлантириш ва молиявий ҳамда ҳарбий аҳволини яхшилашга улкан ҳисса кўшган. Бобур халқаро иқтисодий алоқаларни ривожлантириш давлатнинг иқтисодий қудратини оширишнинг муҳим омили эканлигини яхши тушунган. Унинг бу хусусдаги қарашлари ҳам “Бобурнома”да атрофлича баён этилган.

Шу боис савдогарларга катта енгиллик ва имтиёзлар берилган. Савдо аҳлидан олинадиган солиқ ва йиғимлар миқдори мўътадил, адолатли ва ошқора бўлган. Сотиладиган маҳсулотлар миқдорининг ошиши солиқлар ҳиссасининг камайишига олиб келган ва савдо ривожига катта ижобий таъсир кўрсатган.

Хорижий савдогарларга бир қатор енгилликлар берилган. Агар савдогарлар ислом давлатларидан келган бўлсалар, даромадларининг 5 фоизи миқдорида солиқ тўлашган. Номусулмон давлатлардан келган савдогарлар эса

---

⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси (қайта ишланган иккинчи нашр). /Таҳрир хайъати: А.Қаюмов ва бошқ. Бош муҳаррир: А.Аъзамов. – Т.: “Sharq” НМАК Бош таҳририяти, 2017. 120–бет.

⁵ Ўша жойда.

Ўз юртларида мусулмон савдогарлардан олинадиган миқдорда солиқ тўлашган.

Бобурнинг солиқ соҳасида бошлаган ислохотларини унинг невараси Буюк Акбар (1556- 1605 йиллар) охирига етказган. У салтанатнинг барча халқларига нисбатан бир хил ва адолатли солиқ сиёсатини яратган. Акбар амалга оширган солиқ ислохоти натижасида ягона солиқ идоралари тизими ҳамда солиқларни тўғри ҳисоблаш мақсадида бир хил оғирлик ва миқдор ўлчов тартиби жорий этилган. У мусулмон бўлмаган аҳоли тўлайдиган “жизья” солиғи ва жон солиғини бекор қилган. Аввал натура шаклида олинган ва миқдори ҳосилнинг учдан бир қисмига тенг бўлган ер солиғини пул шаклида йиғиш тизимига ўтказган. Бу тадбирнинг аҳамияти жуда катта бўлган. Негаки, эндиликда солиқ тўлаш учун деҳқон маҳсулотини бозорда сотиши шарт бўлган. Бу эса ўз навбатида Ҳиндистонда товар-пул муносабатлари кескин ривожланишига ва иқтисодий ўсиш суръатларининг ошишига иқтисодий замин яратган.

Вазифалари аниқ белгилаб қўйилган ягона солиқ идоралари тизимининг яратилиши, солиқларни пул шаклида йиғишнинг жорий этилиши, солиқ йиғимлари миқдорининг аниқлиги, ҳисоб-китобларнинг пухталиги солиқчиларнинг бошбошдоқлигига чек қўйган. Бу тадбирлар солиқ йиғувчилар солиқларни ўғирлашига монелик қиладиган тизим яратишга асос бўлиб хизмат қилган. Аҳоли учун бу тадбирларнинг аҳамияти беқиёс бўлган. Негаки, авваллари, яъни юртларида ўз рожалари ҳукмронлик қилган даврларда, солиқ йиғувчиларнинг тартибсизликлари, солиқни белгиланган миқдордан кўп олиш, бир қисмини ўғирлаб қолиш ҳолатлари кўп юз берар ва бундан халқ қаттиқ азият чекарди.

У даврларда дунёнинг аксарият давлатлари иқтисодиётида деҳқончиликнинг ўрни жуда катта бўлган. Ҳиндистонда ҳам зироатчилик аҳолини боқадиган асосий манба бўлган. Лекин деҳқончилик жуда нозик ва олинажак ҳосил миқдори об-ҳавога боғлиқ бўлганлиги учун Ҳиндистонда ҳосил баъзан етарли, айрим ҳолларда эса эҳтиёждан анча кам бўлиши оддий

хол эди. Шу боис Буюк Акбар ҳосил яхши бўлмаган ва очарчилик даврида солиқ олмаслик имтиёзини жорий этган, муҳтож аҳолига зарур ҳолларда пул ва ғалла билан қарз бериш тартибини амалиётга киритган.

Ҳиндистон иқтисодиётини юксалтириш соҳасидаги кенг камровли тадбирлар ва, айниқса, адолатли солиқ сиёсатини юргизиш туфайли бобурийлар Ҳиндистон тарихида энг қудратли ва энг буюк салтанат барпо этишган. Йирик ва обод шаҳарлар қуришган. Уларнинг аксарияти шу кунга қадар Ҳиндистонга кўрк бағишлаб туришибди. Буюк сулола вакиллари барпо этган гўзалликда тенги йўқ саройлар, мачитлар, турли иншоот ва бинолар жаҳондан миллионлаб туристларни Ҳиндистонга жалб этиб келмоқда, боболаримиз барпо этган “Тоғ Маҳал” эса дунёнинг етти мўжизасидан бирига айланган. Улар маданият, фан ва санъатни шу даражада ривожлантиришганки, натижада Ҳиндистон бобурийлар даврида жаҳон цивилизациясининг энг йирик марказларидан бирига айланган.

Ҳинд халқининг буюк вакилларида бири бўлмиш Жавоҳарлаъл Неру таъбири билан айтганда, “Бобур Ҳиндистонга келгандан кейин катта силжишлар юз берди ва янги рағбатлантиришлар ҳаётга, санъатга, архитектурага тоза ҳаво бахш этди, маданиятнинг бошқа соҳалари эса бир-бирларига тутшиб кетди. ...Бобурнинг ҳинд халқига қилган энг катта хизмати шуки – у халқимизнинг руҳий-маънавий оламини кенгайтириб, уларни ўз кулбаларидан ташқарига қарашга, дунёнинг нақадар катта эканини англашга мажбур қилди⁶”...

Ўз даврининг энг ривожланган ва қудратли иқтисодиётларидан бирини яратиш, буюклиги жиҳатдан жаҳон тамаддунининг фаҳрига айланган гўзал шаҳар ва иншоотларни барпо этиш, фан, санъат, адабиёт ва маданиятни ўз даврининг энг илғор даражасига олиб чиқиш жуда катта миқдорда пул маблағлари бўлишини тақозо этарди. Талаб этилган ҳажмдаги молиявий ресурсларни йиға олишда бобурийлар яратган адолатли солиқ сиёсати жуда

---

⁶ Жавоҳарлаъл Неру “Дунё тарихига назар” асаридан. Рус тилидан Исажон Султон таржимаси. “Шарқ юлдузи” журнали, 1990 йил, 10-сон.

катта рол ўйнаган. Улар ҳиндлардан йиққан солиқларни бошқа жойга ташиб кетишмаган, шу юрт ободончилиги учун сарфлашган. Буюк сулола тарқоқ, катта-кичик ўнлаб рожаликларни марказлашган ягона салтанатга бирлаштириб, мамлакат учун яхлит ва адолатли солиқ тизимини яратганликларининг яна битта ўта муҳим аҳамияти бўлган. Яъни бундай солиқ тизими бобурийлар сулоласининг Ҳиндистонда катта давлатни 332 йил мобайнида бошқаришларида иқтисодий таянч бўлиб хизмат қилган.

**Одил Олимжонов,
иқтисодиёт фанлари доктори, профессор**